

Marta Łuczak

(Warszawa)

**GLOBALNA ELITA – PRÓBA ANALIZY POJĘCIA
NA PRZYKŁADZIE POLSKICH STUDENTÓW**

Abstract

This paper aims to answer the question whether use of the designation of “global elite” to describe persons experiencing multiple migrations is theoretically justified. The author analyzes the situation on the examples of Polish students who study at universities abroad. Being in a privileged position among other migrants, students may be perceived as people aspiring to membership in the international community. The author discusses the attributes indicating their elite status and traits which makes use of the term doubtful if employed with regards to persons who repeatedly change their country of residence.

Key words

elite, global elite, migration

TRADYCYJNE ROZUMIENIE ELITY W TEORIACH SOCJOLOGICZNYCH

W języku potocznym pojęcie elity jest używane w stosunku do osób uprzywilejowanych pod jakimś względem lub wyróżniających się spośród innych szczególnymi cechami. W nauce definicja elity zazwyczaj odnosi się do tych, którzy sprawują władzę – gremium przywódczego odznaczającego się od reszty społeczeństwa¹. Takie usytuowanie osób zaliczanych do elity wywodzi się z klasycznej teorii Gaetana Mosci, który wyróżnił dwie klasy w społeczeństwie: klasę rządzoną i klasę rządzących. Według teorii Mosci elita to zorganizowana mniejszość rządzących narzucająca swoją wolę niezorganizowanej większości rządzonych. Mosca twierdzi, że dzielność wojskowa, bogactwo i pochodzenie lub osobiste zdolności decydują o przyjęciu do grona władzy. Wskazane atrybuty stawiają elitę wyżej – pod względem moralnym, intelektualnym, materialnym – od masy rządzonej².

Z kolei Vilfredo Pareto odnosi pojęcie elity nie tylko do rządzących, ale wskazuje również na elitę nierządzącą, czyli wszystkich tych, którzy osiągnęli sukces w społeczeństwie³. Elita swym zasięgiem obejmuje wszystkie osoby w danej populacji, które dzięki podejmowanym działaniom w dowolnej dziedzinie (nauce, sztuce, sporcie) osiągają najlepsze rezultaty. Oznacza to, że do grona elity jest włączona każda osoba uzyskująca najwyższe zarobki w swoim zawodzie, najwyższe osiągnięcia w dowolnej dziedzinie lub najwyższe notowania w danej konkurencji.

Podobnie szerokie ujęcie przyjmuje Janusz Sztumski, który uważa, że elitę tworzą osoby szczególnie szanowane w społeczeństwie, będące uosobieniem cenionych wartości, pełniące szczególnie ważne funkcje z uwagi na ich rolę kulturotwórczą, opiniotwórczą, integracyjną (np. pisarze, znani duchowni, dziennikarze) lub dzięki swoim wysokim kompetencjom („elity biurokratyczne”, np. wyżsi urzędnicy państwowi). Sztumski wyróżnia oprócz elit władzy „elity herbowe”, które charakteryzują się wysokim prestiżem społecznym – ich pozycja jest określona przez tradycję – oraz „elity sukcesu”, do których zalicza osoby, które osiągnęły spektakularne rezultaty w jakiejś dziedzinie⁴. Dokonując przeglądu teorii elit, Sztumski wskazał czynniki warunkujące wejście do tego szczególnego gremium: (1) osobiste zdolności, skuteczność

¹ Sztumski 2007, s. 11.

² Żyromski 1996, s. 21-22 oraz s. 56-57.

³ Pareto 1994, s. 278-279.

⁴ Sztumski 2007, s. 47-48.

i osiągnięcie sukcesów (Vilfredo Pareto), (2) charyzma (Max Weber i Gaetano Mosca), (3) właściwości intelektualne i moralne (Ortega y Gasset), (4) czynniki socjoekonomiczne (Harold D. Lasswell, Charles Wright Mills). Na podstawie przeprowadzonej analizy Sztumski wyróżnił elity powstałe poprzez: (1) nadanie godności, (2) dziedzicznie, (3) posiadanie władzy, majątku lub szczególnych kompetencji, (4) posiadanie wysoko cenionej cnoty lub (5) inne dowolne przyczyny⁵. Ostatni czynnik wydaje się szczególnie istotny ze względu na tematykę niniejszego artykułu i otwiera drogę do wskazania innych kryteriów dostępu do elity.

POJĘCIE GLOBALNEJ ELITY

W języku potocznym pojęcie globalnej elity odnosi się do osób z kręgów politycznych i biznesowych, które wywierają największy wpływ na instytucje o zasięgu globalnym (np. Bank Światowy, korporacje transnarodowe). Z kolei w nauce tym terminem posłużył się Zygmunt Bauman w odniesieniu do osób wielokrotnie zmieniających swoje miejsce pobytu. Badacz zagadnienia twierdzi, że cechą globalnej (eksterytorialnej) elity jest brak związania z konkretnym terytorium, z „lokalną” resztą świata⁶. W tym ujęciu globalność elity oznacza wykluczenie z terytorialności, z przynależności do miejsca i z osiadłego trybu życia. Trasa podróży eksterytorialnej elity jest obierana przez jej członków przypadkowo pod wpływem nadarzających się okoliczności, bez planu, jak długo pozostaną w danym miejscu.

Członkowie elit politycznych, finansowych, intelektualnych, korporacyjnych, doświadczając częstej zmiany miejsca pobytu i nie będąc skupionymi w jednym miejscu, stają się również członkami eksterytorialnej elity. Bauman wychodzi jednak poza tradycyjne rozumienie tego pojęcia. W zaproponowanej przez niego definicji członkowie tego gremium są „duchowo niezależni od miejsca”, w którym przebywają. Takie określenie wskazuje na wykluczenie z terytorialności, przynależności do miejsca pobytu i osiadłego trybu życia. Według jego koncepcji pojęcie globalnej elity odnosi się do tego, co światowe, i stoi w sprzeczności wobec tego, co lokalne⁷. Zdaniem Baumana ludzie globalni to wpływowa i wąska warstwa globtroterów⁸, która wyróżnia się możliwością ciągłej zmiany miejsca pobytu. Członkowie tak rozumianej globalnej

⁵ Ibidem, s. 17-24.

⁶ Bauman 2000a, s. 7.

⁷ Ibidem, s. 7, s. 119-120, 147.

⁸ Ibidem, s. 119-120.

elity mogą korzystać z możliwości podróżowania, podczas gdy zdecydowana większość osób jest przywiązana do jednego miejsca pobytu.

Bauman twierdzi, że swoboda poruszania się jest jedną z najbardziej cenionych i pożądanых przez jednostkę wartości i tym samym staje się jednym z istotnych czynników stratyfikacji społecznej⁹. W jego opinii dostęp do możliwości zmiany miejsca pobytu generuje przywileje i ograniczenia dla poszczególnych jednostek, a w konsekwencji staje się kryterium podziałów w społeczeństwie.

Analizując koncepcję Baumana, należy jednak pamiętać, że doświadczenia osób migrujących są bardzo zróżnicowane i przemieszczanie się nie zawsze oznacza „swobodę”. Badacz, posługując się metaforą włóczęgi i turysty¹⁰, niejako wskazuje na złożoność sytuacji migrantów. „Włóczęga” podróżuje niezależnie od własnych chęci, a nawet wbrew własnej woli¹¹. Ten typ migranta nie pozostaje nigdzie na dłużej, bowiem w żadnym miejscu nie jest mile widzianym gościem¹². Długość pobytu „włóczęgi” w kolejnych miejscach zależy od tego, czy znajdzie w nich schronienie, środki do życia, życzliwość gospodarzy, a także jak szybko pojawi się w jego życiu możliwość zmiany, tj. poprawy swojej sytuacji na lepszą¹³. Z kolei definiując „turystę”, Bauman wskazał na jego ciekawość świata i pragnienie doznawania nowych przeżyć. „Turysta” sam decyduje, kiedy zmienia miejsce pobytu i kiedy chce zakończyć swoją podróż¹⁴. Według autora „turysta” jest bliski członkom globalnej elity, której przywilejem jest swoboda podróżowania i przemieszczanie się z własnej woli¹⁵.

Członkowie globalnej elity, zgodnie z prezentowaną tutaj koncepcją, przemieszczają się z miejsca na miejsce w celu poszukiwania optymalnych miejsc dla swojej edukacji lub rozwoju zawodowego i pracy. Wybór miejsca pobytu obierają pod wpływem nadarżających się okoliczności, bez planowania długości pozostania w kolejnym miejscu pobytu¹⁶. Członkowie globalnej elity nie mają poczucia misji do spełnienia ani potrzeby realizacji wspólnych

⁹ Jacobsen i Marshman 2006, s. 307-324.

¹⁰ Bauman 1994, s. 20-37. Bauman wyróżnił cztery wzory osobowe: spacerowicza, turysty, włóczęgi i gracza, jednak to wzory turysty i włóczęgi odnoszą się bezpośrednio do tematyki fizycznego zmiany miejsca pobytu.

¹¹ Bauman 2000a, s. 6-7 oraz s. 104-110.

¹² Ibidem, s. 109-110.

¹³ Bauman 2000b, s. 143-151.

¹⁴ Bauman 1994, s. 30-33.

¹⁵ Bauman 1999, s. 44.

¹⁶ Bauman 1994, s. 20.

celów¹⁷, koncertując się jedynie na usuwaniu wszelkich ograniczeń krępujących mobilność.

Koncepcja zaprezentowana przez Baumana jest bliska pojęciu hiperklasy Elżbiety Budakowskiej. Autorka posługuje się tym określeniem wobec osób, które pragną przebywać czasowo w wielu miejscach i społecznościach¹⁸. Mobilny styl życia sytuuje eksterytorialną elitę poza porządkiem obywatelskim tymczasowego kraju pobytu, a jednocześnie oddala od miejsca, z którego pochodzi¹⁹. Konsekwencją poruszania się w międzynarodowym środowisku jest nabycie umiejętności przemieszczania się pomiędzy kulturami oraz szybkiej adaptacji do życia w nowych warunkach.

Przyjmowanie różnorodnych wartości, norm i wzorów zachowań, a następnie manifestowanie swojej wielokulturowości jest, zdaniem Baumana, narzędziem awansu w nowej stratyfikacji społecznej. Niezmiennosc, lojalność i przynależność do jednej kultury są postrzegane jako ograniczenie i społeczno-kulturowa niższość²⁰.

Ujęcie globalnej elity zaprezentowane przez Baumana odbiega od perspektywy przyjmowanej w klasycznych teoriach socjologicznych, zarysowanych w pierwszej części artykułu. W związku z tym podejmuję próbę odpowiedzi na pytanie, czy osoby doświadczające, z własnej woli, wielokrotnej zmiany miejsca pobytu, posiadają atrybuty elity rozumianej tradycyjnie i w czy posługiwanie się pojęciem elity wobec tych osób jest uzasadnione.

W klasycznych teoriach elit zagadnienia badawcze skupiają się wokół ich społecznego pochodzenia w danym społeczeństwie, składu osobowego i pełnionych funkcji oraz sposobu dokonywania selekcji do tej grupy. Wskazuje się na właściwości osobiste danej jednostki, które warunkują wejście do określonej elity, oraz czynniki warunkujące „degradacje” oraz „awanse” poszczególnych osób w obrębie elity. Badacze szukają odpowiedzi na pytanie dotyczące spójności i poczucia solidarności pomiędzy członkami elit oraz relacji i sposobu komunikacji pomiędzy nimi. Istotne są także wartości cenione przez elitę²¹. Charakteryzując globalną elitę – na przykładzie studentów międzynarodowych – odwołam się do niektórych z tych zagadnień. Ponadto dokonam analizy stosunku członków elity do reszty społeczeństwa i rozważę, jaką rolę w nim pełnią lub mogliby pełnić.

¹⁷ Bauman 2004, s. 26-27.

¹⁸ Budakowska 2005, s. 57.

¹⁹ Ibidem, s. 57.

²⁰ Bauman 2011, s. 434.

²¹ Sztumski 2007, s. 42-43.

STUDENCI MIĘDZYNARODOWI JAKO PRZYSZLI CZŁONKOWIE ELITY GLOBALNEJ

Dla celów niniejszego artykułu przyjmuję, że globalna elita to osoby zmieniające z własnej woli miejsce pobytu w celu realizacji swoich aspiracji edukacyjno-zawodowych i/lub doświadczenia życia w odmiennym środowisku. Pobyt w innym kraju jest ograniczony w czasie i nie jest ukierunkowany na osiedlenie się. Po zrealizowaniu planu lub pojawieniu się nowych możliwości rozwoju członkowie elity zmieniają po raz kolejny miejsce zamieszkania.

W takim ujęciu pojęcie globalnej elity można odnieść do „tradycyjnych” elit politycznych, finansowych, intelektualnych, korporacyjnych. Wielokrotnej zmiany miejsca pobytu doświadczają pracownicy służb dyplomatycznych, organizacji międzynarodowych, biznesmeni, naukowcy, pracownicy korporacji międzynarodowych. Z racji tego, że specyficzną cechą globalnej elity jest swoboda podróżowania, za osoby pretendujące do jej grona można także uznać studentów podejmujących naukę na zagranicznych uniwersytetach. Edukacja wyższa łączy się z doświadczeniem mieszkania za granicą i wielokrotną zmianą miejsca pobytu. Ukończenie elitarnego uniwersytetu stwarza szansę dostępu do klasy wyższej²², zwłaszcza gdy pochodzenie i dziedziczenie pozycji – istotne w przypadku dawnych elit – stopniowo tracą na znaczeniu. Kształcenie na renomowanym uniwersytecie nie tylko pozwala na nabycie kompetencji, ale także nadaje i potwierdza status członka elity. Podobną rolę pełni przynależność do klubów i obracanie się w odpowiednich kręgach towarzyskich²³. Kapitałem – wymaganym od członków elit tradycyjnych²⁴ – nie są w ich przypadku zasoby materialne, ale dostęp do wysokiej jakości edukacji i przebywanie w podobnym środowisku społecznym. W tym sensie osoby kształcące się na renomowanych uniwersytetach mogą nabyć atrybuty elit tradycyjnych. Studenci posiadający wykształcenie uzyskane w wielu krajach spełniają warunek dostępu do elity globalnej. Dodatkowo wysokie aspiracje zawodowe pozwalają przypuszczać, że będą pomnażać w przyszłości zebrane do tej pory doświadczenie w środowisku międzynarodowym.

Wielokrotna zmiana miejsca zamieszkania, przebywanie w wielokulturowym środowisku mogą wiązać się z rozterkami wokół własnej tożsamości. Problem ten stał się przedmiotem moich własnych badań, przeprowadzonych

²² Hejwosz 2010.

²³ Mach i Wesołowski 1982, s. 163-164.

²⁴ Wesołowski 1962, s. 41-42.

wśród polskich studentów studiujących na zagranicznych uniwersytetach²⁵. Uczestnikami badań byli studenci studiów licencjackich, magisterskich i doktoranckich, którzy byli związani z renomowanymi uczelniami zagranicznymi, m.in. z uniwersytetem w Oksfordzie, Saint Andrews, Londynie, Reading oraz Środkowoeuropejskim Uniwersytetem w Budapeszcie. Należy podkreślić, że niektórzy z uczestników badań byli wcześniej uczniami szkół za granicą lub poprzednio studiowali na innych uniwersytetach w tym samym lub w innym, niekiedy odległym, kraju. Długość stałego pobytu za granicą (nieoddzielonego dłuższym pobytom w Polsce) uczestników badań była zróżnicowana w przedziale od dwóch do dziesięciu lat. Zróżnicowanie uczestników badań pozwoliło na uwzględnienie różnorodności ich historii życiowych, poglądów i doświadczeń. Dzięki temu osiągnęłam główny cel prowadzonych badań, a mianowicie: wykazana została procesualność tożsamości i wyodrębnione zostały wszystkie możliwe typy jej modyfikacji.

Badania jakościowe przeprowadziłam, wykorzystując technikę pogłębionego wywiadu indywidualnego. Wywiady przeprowadziłam w okresie od czerwca 2012 roku do stycznia 2013 roku. Łącznie przeprowadziłam 14 wywiadów. Scenariusz wywiadu zawierał pytania otwarte o zwartym zakresie tematycznym.

Prekonceptualizacja problemów badawczych w moim projekcie została ograniczona do minimum. Szczegółowe problemy i kategorie badawcze zostały sformułowane dopiero po zebraniu pierwszych materiałów empirycznych. Dzięki wprowadzonym zmianom tematyka wywiadów została przeze mnie zawężona w taki sposób, aby umożliwić zebranie danych najbardziej przydatnych do opracowania typologii modyfikacji tożsamości. Zebrane dane są bardzo bogate poznawczo. Przyjęta przeze mnie strategia badawcza oparta o badanie przypadków pozwoliła na dogłębną i wyczerpującą analizę każdego wywiadu, a w konsekwencji na osiągnięcie celu badań i wyróżnienie typów modyfikacji tożsamości. Ponadto dzięki zastosowaniu metody analizy przypadków wskazałam kilka obszarów problemowych, które wymagają pogłębionych badań. Jednym z nich jest kwestia globalnej elity.

Uczestnicy przeprowadzonych badań charakteryzowali się wielością doświadczeń migracyjnych i wysokimi aspiracjami edukacyjno-zawodowymi. Młodzi Polacy, którzy wyjechali z kraju w celu studiowania na zagranicznych uniwersytetach, stanowią szczególną grupę wśród populacji emigrantów. Studenci nie wyjeżdżają z kraju pochodzenia z powodu braku zatrudnienia i trudnej sytuacji ekonomicznej, nie podejmują pracy poniżej swoich kwalifi-

²⁵ Badania zostały szczegółowo opisane w artykule: Łuczak 2018.

kacji, nie korzystają z zasiłków socjalnych dla osób bezrobotnych, nie mają problemu w posługiwaniu się językiem obcym. Wszystko to powoduje, że zaprzeczają stereotypowi Polaka-imigranta. Studenci pretendują do członkostwa w opisanej powyżej globalnej elicie, tj. są ukierunkowani na prowadzenie mobilnego stylu życia, z własnej woli często zmieniają lub planują zmianę miejsca pobytu w celu doświadczenia życia poza granicami kraju, dążą do poszerzania swojego dorobku naukowego lub nabycia praktyki zawodowej. Studenci przebywają w środowisku akademickim, które samo w sobie jest międzynarodowe i równie mobilne. Z drugiej jednak strony należy pamiętać, że polscy studenci pozostają ciągle członkami wspólnoty narodowej i mimo że korzystają ze swobody przemieszczania się, jaką daje swoim obywatelom Unia Europejska, doświadczają problemów związanych z adaptacją społeczno-kulturową w nowych miejscach pobytu.

Uczestnicy w trakcie przeprowadzonych przeze mnie badań studiowali na uczelniach w Wielkiej Brytanii (13 na 14 uczestników). Ich doświadczenia z pobytu w tym kraju okazały się szczególnie istotne ze względu na podjętą tematykę i kontekst badań. Wielka Brytania od lat 90. uchodzi za centrum kosmopolityczne i dlatego stanowi dobry przykład miejsca spotkania „eksterytoralnej elity”²⁶. W nieodległych dekadach przede wszystkim populacja Londynu znacząco wzrosła i uległa zróżnicowaniu pod względem etnicznym. Stolica Wielkiej Brytanii stała się najbardziej wielokulturowym miastem świata²⁷. Uczelnie londyńskie zatrudniają profesorów z całego świata i przyjmują studentów ze wszystkich kontynentów²⁸. Według bieżących statystyk w roku akademickim 2015/2016 około 20% studentów pochodziło spoza Wielkiej Brytanii²⁹. Popularność Wielkiej Brytanii wśród studentów zagranicznych wynika z wysokiej jakości edukacji. Uniwersytety brytyjskie należą do czołówki najlepszych uczelni na świecie. Według tzw. listy szanghajskiej uniwersytety w Oksfordzie i w Cambridge znajdują się w pierwszej dziesiątce najlepszych uniwersytetów na świecie³⁰. Wysokie miejsca w rankingach uniwersyteckich są „znakami jakości”, które w sytuacji ekspansji szkolnictwa wyższego i „inflacji dyplomów” potwierdzają wysoki prestiż uczelni³¹ oraz wpływają na dalsze losy zawodowe absolwentów³².

²⁶ Calhoun 2008, s. 427-448.

²⁷ Jaczevska 2012, s.16-33.

²⁸ Calhoun 2008, s. 427-448.

²⁹ International Students in UK 2017.

³⁰ Academic Ranking of World Universities 2016.

³¹ Hejwosz 2010, s. 311-318.

³² O znaczeniu wybranego uniwersytetu wspomniała jedna z uczestniczek moich badań: „Oksford ma znaczenie, co robisz dalej” (wywiad 3. Ania).

ATRYBUTY PRZYSZŁYCH CZŁONKÓW GLOBALNEJ ELITY

Wysokie aspiracje edukacyjne i ambitne plany zawodowe skłaniają badanych studentów do wyjazdu z kraju i podjęcia nauki na zagranicznym uniwersytecie. Wyjazd na studia jest określany jako „wyzwanie” (Grzegorz), „ryzyko” (Monika), „przygoda” (Jerzy, Julia). Uczestnicy badań chętnie wykorzystują pojawiające się przed nimi możliwości i sprzyjające warunki do osiągnięcia wyznaczonych celów. Na przykład Julia podjęła studia w Wielkiej Brytanii, pomimo że planowała wyjazd do innego kraju:

(...) ja ogólnie zawsze myślałam o tym właśnie, że będę jeszcze w czasie studiów, doktoratu podróżowała pewnie. Myślałam o tym, że będę aplikowała na przykład o doktorat w Kanadzie i mieć taką przygodę, to jakoś nie wyszło, ale miałam ofertę właśnie w [X], więc zdecydowałam się na to (wywiad 8. Julia).

Studenci zmieniają miejsce pobytu swobodnie, przemieszczając się pomiędzy kilkoma krajami. Posiadając zabezpieczenie finansowe, zazwyczaj w postaci stypendiów, mają możliwość pobytu w różnych miejscach, nie tylko w Europie. Przykład Moniki świadczy o bogatym doświadczeniu związanym z wielokrotną migracją w okresie studiów:

Najpierw byłam w Holandii, byłam na wymianie w Stanach i potem robiłam *masters* w Anglii i jeszcze na boku miałam jakieś tam *summer schools* czy coś takiego w Austrii i w Niemczech (wywiad 5. Monika).

Studenci, przebywając w międzynarodowym środowisku, są skłonni do poznawania kultury krajów pochodzenia swoich rówieśników i swobodnie komunikują się z osobami pochodzącymi z innych zakątków świata, bez obaw, że rozmówca poczuje się urażony ich wypowiedzią lub zachowaniem uznany za nieodpowiednie³³. Wrażliwość na różnice kulturowe jest postrzegana jako istotny atrybut członków globalnej elity. Wskazuje na to wypowiedź Jerzego:

Ja się czuję obywatelem Europy (...) Nie wiem, co to znaczy. Ja się nie czuję, po prostu nie czuję się Brytyjczykiem (...) ja o sobie myślę, jako osoba międzynarodowa. Jestem obywatelem Europy przede wszystkim i staram się być obywatelem świata, jestem taką osobą, która (...) jest wrażliwa na różne kultury i [jest] świadoma różnych kultur i wiem jak zachować się w takich sytuacjach, gdzie jesteście w towarzystwie z muzułmanami na przykład. (...) czuję się z tym komfortowo i wydaje mi się, że to daje mi wystarczająco odwagi do tego, by postrzegać się, jako osobę, jako obywatel świata, może na tej zasadzie. Wiem, że przystosowałbym się do różnych sytuacji w różnych środowiskach (wywiad 11. Jerzy).

³³ Na ryzyko popełnienia niezręczności wynikającej z niezajomości innej kultury, wskazał jeden z uczestników wywiadu: „(...) jeżeli miałoby się z (...) rozmawiać o czymś już naprawdę poważnym to trzeba strasznie lawirować, żeby kogoś przypadkiem nie obrazić (...)” (wywiad 10. Piotrek).

Dla Jerzego bycie obywatelem świata oznacza bycie wrażliwym na różnice kulturowe oraz bycie świadomym istnienia odmienności. Dzięki przebywaniu w środowisku międzynarodowym Jerzy nabrał pewności, że jest w stanie przystosować się do funkcjonowania w otoczeniu osób pochodzących z różnych krajów. Przekonanie o umiejętności adaptacji do życia pośród wielu różnorodnych kultur nie oznacza jednak, że podróżując w różne części świata, przedstawiciele globalnej elity stają się członkami lokalnej społeczności. Zdolność przystosowania się należy raczej rozumieć jako łatwość odnalezienia się w kontekście wielokulturowym podczas przebywania wśród innych członków środowiska międzynarodowego³⁴. Taka sytuacja sprawia, że członkowie globalnej elity wykazują podobieństwo do kulturowego *flaneura*, posługującego się wieloma językami i wszędzie potrafiącego zarobić na swoje utrzymanie, „wędrując” między kulturami i nigdy nie osiadając na stałe³⁵. Osoby biorące udział w badaniu, mieszkając zagranicą, korzystają z możliwości poznawania krajów pobytu. Studenci szanują kulturę miejsc, w którym przebywają, uczestniczą w życiu społeczno-kulturalnym oraz nawiązują relacje z mieszkańcami aktualnego miejsca zamieszkania (zazwyczaj kontakt w ramach uniwersytetu). Ich otwartość na poznawanie kultury kraju pobytu nie oznacza równocześnie, że uznają tę kulturę za swoją. Wynika to z przekonania o tymczasowości pobytu i poczucia, że „dzisiaj” przebywają w danym kraju, a „jutro” mogą mieszkać w innej części świata. Niekiedy utrzymywanie dystansu wiąże się z silnym, emocjonalnym stosunkiem do kultury swojego kraju pochodzenia.

Relacje nawiązane z międzynarodowym środowiskiem akademickim oraz studentami pochodzącymi z aktualnego kraju pobytu mogą w przyszłości być pomocne, lub nawet niezbędne, do osiągnięcia celów związanych z realizacją planów edukacyjno-zawodowych w skali światowej. Niemniej ważne, a być może najważniejsze, jest posiadanie specjalistycznej wiedzy teoretycznej i doświadczenia praktycznego w wybranej dziedzinie studiów. Cenioną wartością osób badanych jest posiadanie wysokiego statusu intelektualnego. Na przykład Elżbieta mówi, że chce być przede wszystkim postrzegana, „jako naukowiec, jak dobry fachowiec”. Podnoszenie kwalifikacji zawodowych i realizowanie działań zmierzających do rozwoju dziedziny, którą studiuje, są uznawane za najistotniejszy cel pobytu zagranicą. Ich pragnieniem jest realizacja ambitnych planów związanych z przyszłą pracą zawodową.

³⁴ Strand 2010, s. 229-242.

³⁵ Krasnodębski 1996, s. 184.

Doświadczenia zebrane podczas studiów zagranicą przyczyniają się do ukształtowania się poczucia przynależności do środowiska międzynarodowego. Na przykład Łukasz określił siebie jako uczestnika „wielkiej międzynarodowej wspólnoty młodych ludzi”, ale jednocześnie dodał:

(...) ja zaczynam zdawać sobie sprawę, że (...) ja będę obywatelem świata i to już pewnie za parę lat (wywiad 4. Łukasz).

Dla osoby badanej bycie obywatelem świata oznacza studiowanie i pracę w różnych częściach kuli ziemskiej:

(...) nie będzie tak, że wyjadę do Oksfordu i będę tam do śmierci żył albo do emerytury i wrócę do Polski. Ja naprawdę (...) decydując się na karierę naukową w tej mojej branży ja widzę, że (...) mnie będą zatrudniać różni pracodawcy, może w Stanach, może nie wiem, może w Hiszpanii, może w Anglii, może nie wiem w Australii, może gdzieś w Południowej Afryce, no nie wiem, wszystko zależy od tego jak będzie jakaś okazja to będę musiał się jej chwycić po prostu (wywiad 4. Łukasz).

W wypowiedzi Łukasza pojawia się jeszcze jeden istotny aspekt związany z projektami na przyszłość – zazwyczaj plany uczestników są sprecyzowane jedynie do momentu ukończenia studiów. Dalszych działań zwykle nie są w stanie dokładnie określić. Decyzja o pozostaniu lub zmianie miejsca pobytu będzie warunkowana przez możliwości rozwoju zawodowego. Na przykład Elżbieta twierdzi, że: „(...) to, gdzie mieszkam, nie jest dla mnie aż takim priorytetem jak to, gdzie będę pracować” (wywiad 1, Elżbieta) Takie podejście wiąże się jednak z tym, że decyzja o miejscu zamieszkania jest uzależniona od miejsca pracy. Szerzej mówi o tym Piotrek, który zdaje sobie sprawę, że jeżeli zdecyduje się na karierę naukową, to nie będzie mógł podjąć swobodnej decyzji o wyborze miejsca zamieszkania. Wolny etat na uczelni zadecyduje o pobycie w danym kraju, a jego długość uzależniona od okresu trwania kontraktu. Kariera naukowa łączy się bowiem z koniecznością stałego zwiększania dorobku zawodowego, co w praktyce oznacza częstą zmianę miejsca pracy.

(...) jak pójdę w [naukę] to jakby wszyscy trochę wiedzą wśród doktorantów [mojej dziedziny], że nie ma właśnie wielkiego wyboru tego gdzie się znajdę na świecie (...) może będę miał dwie i może jedną, może dwie, więc nie będę miał wielkiego wyboru. Jak mi zaoferują jedno miejsce w Australii, drugie na Hawajach, no to będę obstawiał za Hawajami” (wywiad 10. Piotrek).

O wyborze miejsca pobytu zadecydują argumenty pragmatyczne, czyli możliwość samorealizacji i pojawiające się nowe perspektywy zawodowe³⁶. Stałe zatrudnienie i posiadanie bezpiecznej oraz stałej pracy w kraju pobytu

³⁶ W tym miejscu warto zauważyć, że taka sytuacja w pewnym sensie kwestionuje opisaną wcześniej „swobodę podróżowania”.

nie jest zatem celem osób pretendujących do członkostwa w globalnej elicie, ale wręcz przeciwnie – osoby badane są skłonne do podejmowania nowych wyzwań zawodowych, zmiany miejsca zatrudnienia, otoczenia społecznego i kraju pobytu. Taka odmiana jest postrzegana jako antidotum na monotonię i intelektualny marazm. Na przykład Bartek nie chciałby zostać w Oksfordzie, ponieważ obawia się, że „jeżeli zostaniesz tutaj po swoich studiach, to zostaniesz tutaj na zawsze”, a tego by nie chciał, „bo jest nudno” (wywiad 2. Bartek).

Ukierunkowanie na zmianę łączy się jednak z poczuciem niepewności co do przyszłości. Doświadczyła tego Monika, która w momencie przeprowadzania wywiadu właśnie kończyła studia. Osoba badana wspomina moment, kiedy nie wiedziała jeszcze, co będzie robić po otrzymaniu dyplomu. „(...) w pewnym momencie tak miałam i to jak najbardziej i to dosyć paniczne uczucie, że co się stanie jak skończy się uniwersytet, skończy się to pomieszkiwanie na kampusach, bycie tym studentem no i co dalej” (wywiad 5. Monika). Monika podczas wywiadu zwróciła uwagę, że kluczową kwestią było określenie miejsca (kraju lub miasta), gdzie mogłaby i chciałaby mieszkać po studiach. Wielość możliwości stanowiła trudność w dokonaniu odpowiedniego wyboru. Monika, dzięki podjętej decyzji o pozostaniu w Londynie, mogła, przynajmniej na jakiś czas, przewyciężyć poczucie „zawieszenia” i niepewności.

Stosunek osób badanych do mobilnego stylu życia najprawdopodobniej ulegnie zmianie za kilka lat po ukończeniu studiów. Nowe role społeczne związane z podjęciem pracy lub obowiązków wynikających z założenia własnej rodziny być może wpłyną na ich stosunek do częstej zmiany miejsca pobytu oraz spowodują konieczność zweryfikowania planów edukacyjno-zawodowych. Świadczy o tym wypowiedź Łukasza, który zauważa, że w dalszej perspektywie czasowej kontynuowanie mobilnego stylu życia będzie stanowić trudność dla pozostałych członków rodziny, którą zamierza założyć. „(...) pytanie jest, kto się zdecyduje, być tą moją rodziną, skoro ja będę sobie pewnie tu i tam jeździł” (wywiad 4. Łukasz). Równocześnie jednak pasje naukowe i plany zawodowe są dla niego bardzo ważne oraz stanowią wyznacznik szczęścia. „(...) bo w sumie *suma summarum* chodzi o to, aby robić to, co się lubi, nie? Albo to, co się kocha. A jeśli ja zostanę tym [x] i zawsze będę mógł robić to, co lubię, to będę naprawdę szczęśliwy” (wywiad 4. Łukasz). Kariera naukowa i rozwój zawodowy łączą się z koniecznością wielokrotnej zmiany miejsca pobytu, a to z kolei stoi w opozycji wobec planów założenia własnej rodziny. Wielość opcji do wyboru jest z jednej strony przywilejem, a z drugiej strony może okazać się w przyszłości trudnością i obciążeniem.

ROLA GLOBALNEJ ELITY W SPOŁECZEŃSTWIE

Punktem odniesienia do przeprowadzonych przeze mnie wywiadów są badania Stephanie Vandrick³⁷ dokonane wśród studentów amerykańskich uniwersytetów pochodzących z krajów niezachodnich. Uczestnicy badań przebywali w minimum trzech krajach, posiadali paszport lub stałą wizę na pobyt w więcej niż w jednym kraju, posługiwali się wieloma językami i zwykle uczęszczali do szkoły średniej na Zachodzie. Studenci pochodzili z bogatych, dobrze sytuowanych rodzin, ich rodzice mieli domy i prowadzili własne firmy w więcej niż w jednym kraju. Dzięki tym uwarunkowaniom studenci posiadali przywilej bezpieczeństwa finansowego. Czynniki, które ułatwiały osobom badanym akces do międzynarodowej społeczności, były pozycja zawodowa rodziców i ich praca zagranicą. W ich przypadku znajduje uzasadnienie twierdzenie, że przebywanie w innym kraju w dzieciństwie i pobieranie tam edukacji ma wpływ na dostęp do elity globalnej³⁸. Tym, co odróżniało uczestników badań od zwykłych studentów międzynarodowych, było to, że zazwyczaj ci pierwsi pozostali mobilni i kontynuowali podróż, podczas gdy drudzy wracali do swoich krajów. Vandrick stwierdziła, że uczestnicy jej badań, posiadając przywilej zakorzenienia w jednym miejscu, jednocześnie posiadali związki z innymi miejscami. Czuli się zatem przywiązani wszędzie, a jednocześnie nie mieli poczucia, że należą gdzieś w pełni, kompletnie. Badani studenci, mówiąc o zaletach mieszkania za granicą, wskazywali przede wszystkim na możliwość porozumiewania się w obcym języku, poznanie innej kultury, interakcje z innymi ludźmi, otwarcie na inny sposób myślenia, pozbycie się stereotypów. Wszystko to uznali za przydatne w ich przyszłej karierze zawodowej i osiągnięciu sukcesu.

Uprzywilejowana pozycja elity wiąże się z posiadaniem szczególnych względów w jakimś zakresie. W ich przypadku jest to swoboda podróżowania i możliwość wielokrotnej zmiany miejsca pobytu, ale także wysokie kompetencje zawodowe, kulturowe i społeczne. Vandrick zwraca uwagę, że uczestnicy jej badań byli świadomi swojej uprzywilejowanej pozycji, jednak nie stawiali pytań, dlaczego to oni powinni mieć ten status, i często nie rozumieli lub nie zgłębiali jej konsekwencji. Vandrick twierdzi, że uprzywilejowana pozycja implikuje odpowiedzialność i pełnienie roli liderów w rządzie, biznesie i międzynarodowych organizacjach³⁹.

³⁷ Vandrick 2011, s. 160-161.

³⁸ Williams i Filippakou 2010, s. 1-20.

³⁹ Vandrick 2011, s. 162-168.

W przypadku moich własnych badań studentów łączą podobne cechy i doświadczenia, jednak nie mają oni wspólnych celów (jako adepci globalnej elity). Uprzywilejowana pozycja wśród emigrantów, wynikająca z wykształcenia i doświadczenia życia w międzynarodowym środowisku, raczej nie pociąga za sobą myślenia o celach grupowych. Poczynania studentów determinują indywidualne plany związane z potrzebą samorealizacji. Aktualne działania i projekty na przyszłość są kształtowane poprzez własne, odrębne aspiracje, zainteresowania lub pasje naukowe. Przykładem podejścia indywidualnego może być stosunek osób badanych do polskich organizacji i relacji z innymi emigrantami. Z analizy wypowiedzi uczestników wywiadów wynika, że nie biorą udziału w życiu polskich organizacji, natomiast niektóre z nich angażują się w działalność stowarzyszeń polskich studentów na swoich uniwersytetach. Stowarzyszenia studenckie wyróżniają się od innych polskich organizacji (również organizacji tworzonych przez poakcesyjnych emigrantów zarobkowych) możliwością angażowania się w ich działalność wszystkich zainteresowanych (bez względu na kraj, z którego pochodzą). Zasadą grup działających na uniwersytetach brytyjskich jest otwartość na wszystkie narodowości. W spotkaniach organizowanych przez stowarzyszenie mają prawo uczestniczyć wszyscy studenci, również osoby pochodzące z innych krajów. Polskie organizacje na uniwersytetach umożliwiają promowanie własnej kultury oraz kontakt z innymi międzynarodowymi studentami. Uczestnictwa w życiu stowarzyszeń nie należy łączyć, tak jak w przeszłości, z działalnością polityczną, kultywowaniem tradycji religijnej lub folklorystycznej. Udział w życiu polskich organizacji nie stanowi nigdy dla osób badanych kluczowej kwestii, ale jest działalnością dodatkową w wolnym czasie. Niektóre uczestniczące w badaniu osoby konsekwentnie i świadomie unikają kontaktów z polskim środowiskiem, twierdząc, że orientacja na działalność polskich organizacji może im utrudnić lub uniemożliwić integrację ze środowiskiem międzynarodowym lub społecznością kraju pobytu. W ich przypadku niechęć uczestnictwa w polskim życiu społeczno-kulturowym za granicą wynika z obawy przed zamknięciem na inne kultury i stanowi zagrożenie związane z izolacją w stosunku do innych społeczności.

Osoby udzielające wywiadu twierdzą, że swoim stylem życia budują pozytywny wizerunek polskiego studenta za granicą i tym samym wpływają na korzystny obraz osób z ich kraju pochodzenia⁴⁰. Sposób wyrażania swojej

⁴⁰ W rzeczywistości nie wydaje się, aby przez ich pryzmat postrzegano osoby z ich kraju pochodzenia przebywające w tym samym miejscu (Chodubski 2006, s. 13).

przynależności do kraju pochodzenia jest inny niż w przypadku tradycyjnych elit na emigracji. Ponadto osoby badane nie podejmują się zadania podtrzymywania wśród emigrantów kultury narodowej lub brania odpowiedzialności za pozostałych członków diaspory⁴¹.

Na problem braku poczucia odpowiedzialności za innych wskazał, w omówionej powyżej koncepcji, Bauman, który zauważył, że w przeciwieństwie do dawnych elit członków globalnej elity nie cechuje poczucie misji do spełnienia ani potrzeba realizacji wspólnych celów⁴². Z kolei mobilny styl życia, zdaniem Budakowskiej, sytuuje eksterytorialną elitę pomiędzy tym co globalne, a tym co lokalne, co w konsekwencji powoduje, że owe elity znajdują się poza porządkiem obywatelskim tymczasowego kraju pobytu i oddalają się od miejsca z którego pochodzą⁴³.

W związku z tym nasuwają się pytania, które wymagają odrębnych studiów i opracowań:

- czy członkowie globalnej elity mogą pełnić rolę liderów odpowiedzialnych za problemy w skali globalnej i jaką inną funkcję mogliby pełnić?
- czy są w stanie wziąć odpowiedzialność za osoby doświadczające migracji nie z własnej woli i jakie zadania mogliby na ich rzecz wykonać?
- jakie obowiązki mogliby pełnić, jako członkowie swoich grup narodowych, wobec pozostałych członków diaspory?

ZAKOŃCZENIE

Elita globalna obejmuje osoby zmieniające z własnej woli miejsce pobytu, zazwyczaj w celu realizacji swoich aspiracji edukacyjno-zawodowych i/lub doświadczenia życia w odmiennej kulturze. Priorytetami są kariera i rozwój osobisty. Zasobami członków globalnej elity są doświadczenia zdobyte podczas podróży, postawa szacunku wobec różnorodności kulturowej oraz umiejętność funkcjonowania w międzynarodowym środowisku.

⁴¹ Jedna z uczestniczek badania wspomniała o innych polskich studentach podejmujących działania na rzecz tzw. polskich emigrantów zarobkowych, np. pomoc psychologiczna, szkółki językowe, zajęcia integracyjne dla dzieci i rodziców, pomoc dla bezdomnych. Osoba badana jednak była bardzo sceptyczna do tego typu aktywności: „(...) trzeba być jakimś pasjonatem – świrem, wiesz, żeby na przykład organizować, będąc polskim studentem, organizować pomoc dla polskich bezdomnych. Mi się wydaje, że to ładnie brzmi, ale realizacja tego...” (wywiad 3. Ania).

⁴² Bauman 2004, s. 26-27.

⁴³ Budakowska 2005, s. 57.

Globalna elita wyróżnia się wśród migrantów tym, że z własnej woli decyduje się na wielokrotną migrację i czerpie zadowolenie ze zmienności kontekstu kulturowego. Doświadczenie ustawicznej zmiany miejsca pobytu jest głównym kryterium selekcji do członkostwa w tym gronie. Osoby zaliczane do globalnej elity lub mające aspiracje do pretendowania do tej grupy wyróżniają się od pozostałych grup społeczeństwa żyjącego lokalnie wielością kulturowych doświadczeń, liczbą miejsc zamieszkania, umiejętnością poruszania się w międzynarodowym środowisku. Natomiast wśród emigrantów wyróżniają się posiadaniem przywilejów, przede wszystkim swobodą podróżowania, wolnością w podejmowaniu decyzji o pozostaniu lub dalszej podróży, zmierzającej do realizacji własnych celów. Analogicznie jak członkowie tradycyjnych elit osiągają sukces w swojej dziedzinie, przykładowo ukończyli renomowany uniwersytet, pracują w prestiżowych firmach i instytucjach, utrzymują wzajemne relacje w międzynarodowym środowisku. Dzięki skłonności do podejmowania ryzyka i gotowości do podejmowania decyzji wiążących się z niepewnością i nowymi, niekiedy trudnymi, wyzwaniami realizują swoje ambitne plany życiowe.

Elita globalna jest otwarta, dostępna dla każdego. Społeczne pochodzenie i wysoki status materialny rodziców mają wpływ na wejście do elity, jednak najważniejsze są własne działania, takie jak: dążenie do bycia najlepszym w swojej dziedzinie zawodowej, gotowość do zmiany miejsca pobytu, gromadzenia wielokulturowych doświadczeń. Członkostwo w globalnej elicie nie jest jednak trwałe, ale łączy się z poczuciem niepewności. Konieczność „bycia w ruchu”, gotowość do zmiany miejsca pobytu, gromadzenia i powiększania swojego kapitału doświadczeń zawodowych oraz kontaktów międzykulturowych są niezbędne do utrzymania pozycji w tym gronie. Decyzja o osiedleniu, pozostaniu w jednym miejscu powoduje odejście od elity, a kontynuowanie podróży nie z własnej woli mogłoby oznaczać degradację do pozycji „włóczęgi”.

Członkostwo w elicie łączy się z posiadaniem sieci kontaktów z osobami, które podobnie jak one przenoszą się w różne miejsca, aby realizować swoje własne cele. Trudno jednak mówić o solidarności między członkami, ponieważ każdy jest skoncentrowany na realizacji swojej indywidualnego projektu. Skupienie na swoich własnych celach i tymczasowość pobytu powodują, że mimo poznawania kultury właściwej dla miejsca, w którym aktualnie przebywają, utrzymują dystans wobec lokalnej społeczności. Wydaje się jednak, że dzięki swojej obecności przynoszą inność kulturową, promują swoją obecnością odmienny styl życia, a tym samym czynią lokalną społeczność bardziej

otwartą na obcych. W tym sensie, pomimo że nie posiadają władzy i nie czują się odpowiedzialni za członków lokalnej społeczności, wpływają na dokonujące się w niej zmiany.

Członkowie globalnej elity nie dążą do posiadania władzy, nie są zorganizowani, by rządzić większością, ich cele nie są związane z globalnymi wyzwaniami. W związku z tym z tym nie dążą do pełnienia roli liderów wśród pozostałych migrantów, zmieniających miejsce zamieszkania nie z własnej woli. Pozostają raczej skupieni na realizacji swoich własnych planów. Osoby te nie dążą do kierowania społeczeństwem, nie zmierzają do realizacji celów wspólnych dla własnej zbiorowości lub całego społeczeństwa. W tym zakresie znacząco odróżniają się od elit tradycyjnych. Indywidualizm oraz brak poczucia odpowiedzialności za innych wydaje się przejawem zmian, jakich doświadcza społeczeństwo, mające cechy społeczeństwa jednostek.

Globalna elita, pomimo wskazanej odmienności od tradycyjnych elit, posiada wiele cech zbieżnych z tymi, na które wskazują badacze grup uprzywilejowanych. Posługiwanie się pojęciem globalnej elity wobec osób doświadczających wielokrotnej migracji jest zatem po części uzasadnione. Kwestią dyskusyjną pozostaje jednak sprawa ich zadań i odpowiedzialności wobec innych członków społeczeństwa wynikających z ich uprzywilejowanej pozycji wśród migrantów. Problem ten wymaga dalszych pogłębionych badań, które pozwoliłyby na rozstrzygnięcie kwestii jedynie zarysowanych w niniejszym artykule.

GLOBAL ELITE – ANALYSIS OF THE DESIGNATION WITH RESPECT TO POLISH STUDENTS

Summary

In the first part of the paper, the author briefly reviews sociological theories concerned with elites and analyzes the notion of global elite suggested by Zygmunt Bauman. This introduction is intended to address the issue while focusing on whether use of the designation “global elite” is justified with respect to persons experiencing multiple migration. Subsequently, the author draws on her own qualitative research conducted the Poles studying abroad. Characterization of the participants highlights traits which suggest aspiration to membership in the global elite. Also, the author indicates attributes which set them apart from other migrants. Consequently, it turns out that the major area of discussion encompasses tasks and responsibilities with respect to other members of the community, stemming from the students’ privileged status among migrants.

Bibliografia

- Academic Ranking of World Universities 2016 [online]. UKCISA [dostęp: 2017-07-18]. Dostępny w Internecie: <<http://www.shanghairanking.com/ARWU2016.html>>.
- Bauman Z. 1994, Dwa szkice o moralności ponowoczesnej, Warszawa.
- Bauman Z. 2000a, Globalizacja. I co z tego dla ludzi wynika, Warszawa.
- Bauman Z. 2011, Migration and identities in the globalized world, *Philosophy and Social Criticism*, 4, s. 425-435.
- Bauman Z. 2000b, Ponowoczesność jako źródło cierpień, Warszawa.
- Bauman Z. 1999, Tożsamość. Wtedy, teraz, po co?, [w:] E. Nowicka, M. Chałubiński (red.), Idee a urządzenie świata społecznego. Księga jubileuszowa dla Jerzego Szackiego, Warszawa.
- Bauman Z. 2004, Utopia bez toposu, [w:] M. Jacyno, A. Jawłowska, M. Kempny (red.), *Kultura w czasach globalizacji*, Warszawa.
- Budakowska E. 2005, Współczesne migracje a nowe wyzwania wobec identyfikacji narodowo-kulturowej, [w:] E. Budakowska, *Tożsamość bez granic. Współczesne wyzwania*, Warszawa.
- Calhoun C. 2008, Cosmopolitanism and nationalism, *Nations and Nationalism*, 3, s. 427-448.
- Chodubski A. 2006, Rola elit w środowiskach polonijnych [w:] J. Knopka (red.), *Funkcje i zadania elit w środowiskach polonijnych*, Toruń.
- Hejwoszcz D. 2010, Edukacja uniwersytecka i kreowanie elit społecznych, Kraków.
- International Students in UK 2017 [online]. UKCISA [dostęp: 2017-07-18]. Dostępny w Internecie: <http://www.ukcisa.org.uk/about/statistics_he.php>
- Jacobsen M.H., Marshman S. 2006, Metaphorically Speaking – Metaphors as Methodological and Moral Signifiers of the Sociology of Zygmunt Bauman, *Polish Sociological Review*, 155, s. 307-324.
- Jaczevska B. 2012, Wieloetniczny i wielokulturowy Londyn – światowe miasto czy świat w mieście?, [w:] J.E. Zamojski, *Migracje i wielkie metropolie* (red.). *Migracje i społeczeństwo* 15, Warszawa.
- Krasnodębski Z. 1996, *Postmodernistyczne rozterki kultury*, Warszawa.
- Łuczak M. 2018, Tożsamość narodowa polskich studentów przebywających za granicą, *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny*, 1 (w druku).
- Mach B.W., Wesołowski W. 1982, *Ruchliwość a teoria struktury społecznej*, Warszawa.
- Pareto V. 1994, *Uczucia i działania. Fragmenty socjologiczne*, Warszawa.
- Strand T. 2010, The Making of a New Cosmopolitanism, *Studies in Philosophy & Education*, 29, s. 229-242.
- Sztumski J. 2007, Elity ich miejsce i rola w społeczeństwie, Katowice.
- Vandrick S. 2011, Students of the New Global Elite, *TESOL Quarterly*, 1, s. 160-169.
- Wesołowski W. 1962, *Studia z socjologii klas i warstw społecznych*, Warszawa.
- Williams G. 2010, Filippakou O., Higher education and UK elite formation in the twentieth century, *High Education*, 59, s. 1-20.
- Żyromski M. 1996, Gaetano Mosca. Twórca socjologicznej teorii elity, Poznań.